

Grygier, Tadeusz

Z walk o suwerenność państwową Prus Książęcych

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 469-483

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z WALK O SUWERENNOŚĆ PAŃSTWOWĄ PRUS KSIĄŻĘCYCH

W związku z publikacją W. MERTINEITA: *Die Friedericianische Verwaltung in Ostpreussen*, Heidelberg 1958, s. 188.

Rozprawa W. Mertineita jest pierwszą książką z serii „Studiów nad historią Prus”¹⁾. Praca ta wymaga szczegółowego omówienia z dwu powodów — naukowych i politycznych. Te ostatnie znajdują swój wydzźwięk na wielu stronicach samej rozprawy, ale przede wszystkim w słowie wstępnym prof. dra W. Hubatscha. Stwierdza on, że „Prusy nie są dzisiaj państwową rzeczywistością, lecz historycznym zjawiskiem”²⁾. Aczkolwiek siły pruskie, rozwinięte w przeszłości, jeśli nawet dzisiaj nie działają, to jednak są jeszcze widoczne i istnieją... Jedno jest przy tym bezsporne, mianowicie to, że Prusy były decydującą częścią Rzeszy Niemieckiej. Tym sposobem ich los, ich dzieje, wzloty i upadki ostatniego wieku odczuwa się jako sprawy ogólnoniemieckie”³⁾. Sprawą roli pruskiego ośrodka politycznego w historii Niemiec interesowano się w latach 1945—1959 bardzo mocno zarówno w formie pasjonującej polemiki publicystycznej,

¹⁾ Z tej serii, wydawanej przez księgarnię Quelle und Meyer w Heidelbergu, ukazały się dotychczas trzy tomy: I — W. Mertineit, op. cit.; II — Günter Dettmar, *Die ost- und westpreussischen Verwaltungsbehörden im Kulturkampf* (s. 144) oraz III — Rudolf Klatt, *Ostpreussen unter dem Reichskommissariat 1919/20* (s. 270). Zapowiedziano wydanie dalszych czterech tomów: Günther Meinhardt, *Die Münz- und Geldgeschichte des Herzogtums Preussen vom Tode des Herzogs Albrecht bis zur Erhebung Preussens zum Königtum 1569 — 1701*; Hartwig Notbohm, *Kirchen- und Schulpolitik Friedrichs des Grossen in Ostpreussen*; Kurt Forstreuter, *Studien zur preussischen Geschichte im XVI Jahrhundert*; Ingrid Matison, *Die Aussenpolitik des Deutschordens-Hochmeisters in Preussen*.

Wydaje się, że jest rzeczą konieczną zasygnalizowanie innej jeszcze serii studiów nad historią państwa pruskiego (tzw. „Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft”) również pod redakcją prof. dra Waltera Hubatscha, wydawanych przez Musterschmidt-Verlag w Getyndze. W tej serii ukazało się już 8 tomów. Są to: R. Haaf, *Deutschordensstaat und Deutschordensballeien*; K. Murawski, *Zwischen Tannenberg und Thorn*; P. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preussen*; I. Mengel, *Elisabeth von Braunschweig-Lüneburg und Albrecht von Preussen*; E. Thiele, *Das Gesandtschaftswesen in Preussen im 16 Jahrhundert*; F. Terween, *Gesamtstaat und Retablissement*; H. Wischhöfer, *Die ostpreussischen Stände im letzten Jahrzehnt von dem Regierungsantritt des Grossen Kurfürsten*; C. v. Easum, *Prinz Heinrich von Preussen*.

²⁾ Chodzi tutaj o likwidację państwa pruskiego przeprowadzoną przez aliantów 25 lutego 1947 r. Zob. T. Grygier, *Janusowe oblicze zachodnio-niemieckiego rewizjonizmu, Warmia i Mazury, Olsztyn 1958, nr 3*. „Kapitulacja Niemiec w r. 1945 urealniła dawniej istniejące już próby całkowitego rozbitcia państwa pruskiego. Stąd uchwała aliantów z r. 1947 wymazała z karty Europy nazwę *Preussen*”.

³⁾ Generalnym więc uderzeniem zachodnio-niemieckiej grupy historyków jest nawiązanie do pruskiej tradycji państwowej. Głównym teoretykiem tego kierunku jest Ulrich Scheuner. W rozprawie „*Deutsche Staatstradition und deutscher Osten*” stwierdza, że „ukrytą, ale bardzo brzemioną w skutki przyczyną niepewności, nieskrystalizowanej obecnie w NRF polityki, jest brak jasnej i pewnej świadomości państwowej, przede wszystkim wśród młodego pokolenia...” (*Jahrbuch des Albertus Universität, Göttingen 1953, t. III s. 58—82*). Porównaj moje uwagi w *Komunikatach Mazursko-Warmińskich 1958 nr 3 s. 306*.

jak i od strony głębokich rozważań naukowych⁴). We wstępie do omawianej pracy podkreślono, iż „...niezależnie od politycznych prądów dnia, namiętnych roztrząsań o przyczyny dwu katastrof, nie ulegając wpływom ślepego partyjnego stanowiska za i przeciw Prusom, zadaniem nauki jest wyznaczenie jasnego obrazu osiągnięć i granic znaczenia Prus w historii. Tylko tym sposobem dojdziemy do pewnych i odpowiedzialnych ocen o ważnych odcinkach naszej przeszłości...”⁵). Celem wymienionego wydawnictwa ma być włączenie nauki w spór o Prusy, toczony od roku 1945. Nauka bowiem brała w nim dotychczas mały udział. Przyczyna tego miała tkwić przede wszystkim w braku koniecznego oddalenia warsztatu naukowego od „nawałnicy wydarzeń nie dających możliwości przewidzenia skutków...”⁶). Drugim powodem była dotychczasowa niedostępność źródeł. Warunki pracy naukowej — wg zdania prof. dra W. Hubatscha — w ostatnich latach wybitnie się poprawiły, choćby uwzględniając udostępnioną bazę źródłową w Niemieckiej Republice Federalnej, Demokratycznej czy nawet w Polsce⁷). Dostępne już w tej chwili materiały pozwalają na podjęcie prac, które pogłębia, czy zmienia dotychczasowe naświetlenie Droysena⁸).

Momentem, który ma dać nowe naświetlenie historii Prus, jest przedstawienie trybu pracy administracji lokalnej i jej problemów stale dotychczas pomijanych. Zwykle bowiem omawiano pociągnięcia administracyjne władz centralnych⁹). Tymczasem motorem działania tejsze administracji był nowoczesny „wielkopaństwowy kameralizm” (biurokratyzm), powodujący stałe konflikty między państwem a regionem (prowincja). Konflikty te były właśnie najsilniejsze, najjaskrawiej się uwypuklające w Prusach Wschodnich, mimo iż, jak chce prof. dr W. Hubatsch, „prowincja ta była dumna z przynależności do państwa pruskiego mimo ciężarów i wzrostu tendencji samorządowych, grani-

⁴) Dla przykładu zob. W. Schlesinger, Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung, Historische Zeitschrift, Monachium 1957, s. 517 — 542. Autor stwierdza tu bowiem fakt załamania się politycznego ośrodka brandenbursko-pruskiego: „Niemiecki wschód się załamał. Fakt ten, który nastąpił po r. 1945, nie jest wcale tylko skutkiem II wojny światowej. Jego źródła tkwią już w dalekiej przeszłości. To załamanie jest wynikiem błędnej u narodzin całej polityki wschodniej państwa niemieckiego. Przyczyniły się do tego: likwidacja niemieckich wysp na Wschodzie, rewolucja przemysłowa na Zachodzie, wynaradawianie się mniejszości niemieckich, akcja repatriacyjna, przeprowadzona przez Hitlera, i ostatecznie wynik II wojny światowej. Wszystko to cofnęło zwarty teren zasiedlenia niemieckiego do obszaru z r. 1200...”.

⁵) W. Mertineit, op. cit., s. 5.

⁶) Chodzi tu tak o rozwój sytuacji międzynarodowej, jak i o sytuację wewnątrzniemiecką — „o to jak przesiedleńca niemiecki ustosunkuje się do bieżących zadań narodu niemieckiego...” (Jahrbuch der Albertus-Universität... t. VIII s. 18).

⁷) Por. W. Hubatsch, Göttinger historische Arbeiten am Königsberger Staatsarchiv 1947 — 1952, Jahrbuch der Albertus-Universität, t. IV s. 227 — 242 oraz T. Grygier, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie, Komunikaty... 1958 z. 3, s. 271 — 388.

⁸) Podjęcie tego tematu przez historiografię polską jest również konieczne, gdyż prawie jedynym studium o wpływach polskiego prawa w Prusach Książęcych jest: A. Vetulani, Polskie wpływy polityczne w Prusach Książęcych, Gdynia 1939 s. 186. Historycy polscy w tej mierze korzystają co najwyżej z przestarzałej pracy A. Horna, Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säkularisation, Królewiec 1890, XXIV s. 653.

⁹) W. Mertineit, op. cit., s. 6. Por. uwagi Fr. Terveena, Stellung und Bedeutung des preussischen Etats-Ministerium zur Zeit Friedrich Wilhelm I, Jahrbuch der Albertus-Universität... s. 16. To był błąd metodyczny całej szkoły historycznej Schmollera.

czących z separatyzmem”¹⁰). Historia Prus Wschodnich w okresie fryderycjańskim wyraźnie przesuwają inicjatywę administracyjną poza granice prowincji, zarówno jeśli chodzi o impulsy jak i o ludzi. W poprzednim okresie władze prowincjonalne występowały w zasadniczych sprawach, jednak jako władze państwowe¹¹). Ale trzeba stwierdzić, że już na przełomie XVIII/XIX w., w okresie podejmowanych reform, środowisko prowincjonalne, a w szczególności królewieckie wyraźnie się zaktywizowało. Wystarczy tu wymienić rolę teorii i praktyki administracyjnej¹²), a jeśli chodzi o teorię, to przede wszystkim rozwój nauki prawa na Albertynie. W praktyce administracyjnej zaznaczyło się to w walce o oblicze urzędu landrackiego w opozycji stanów pruskich przed wprowadzeniem instytucji komisarza powiatowego¹³). Doszło w tym momencie do ostrego starcia między programem autonomicznym Prus Wschodnich a centralizmem władz berlińskich. Zadaniem więc nauki historycznej jest ustalenie odpowiednich proporcji między problemami lokalnymi prowincji a programem ogólnopaństwowym. Jest to o tyle ważne, że polityczne środowiska Prus Książęcych i Wschodnich nieraz podkreślały, iż „prowincja ta jest kolebką pruskiej myśli państwowej”¹⁴). „Ostatecznie uznać trzeba bezsporny fakt znacznych zasług wschodnio-pruskiego ośrodka politycznego w odbudowie pruskiej myśli państwowej na początku XIX wieku. Dalej znane motto — *„My jesteśmy nie tyle prowincją, ile krajem”* — wyraża z jednej strony świadomość własnego programu kolonialnego staropruskiego, a z drugiej własnego ośrodka myśli politycznej. To było zawsze podstawą prusko-wschodniego pomostu i granic między narodami...”¹⁵).

Główny więc problem polityki administracyjnej decentralizacji i centralizacji zarządu musi być na przykładzie Prus Wschodnich rozpatrywany pod kątem wyszukiwania elementów, które złożyły się na to, że Prusy Wschodnie stały się pomostem i pośrednikiem między dawną a nową formą rządu (*zwischen den alten régime und dem neuen Preussen...*)¹⁶). Istota rzeczy, w myśl teoretyków prawa pruskiego, tkwi w tym, że druga połowa XVIII i początek XIX wieku były okresem przemienienia dotychczasowej kontrowersji (absolu-

¹⁰) W. Mertineit, op. cit., s. 7. Zobacz również uwagi R. Klatta, *Ostpreussen unter Reichskommissariat 1919 — 1920*, Heidelberg 1958, s. 8, który zajmuje się oceną tego separatyzmu i tłumaczy jego genezę, stwierdzając że „planów samodzielności politycznej Prus Wschodnich nie można tłumaczyć jako separatyzm, ale jako wyraz położenia [geopolitycznego — T. G.] tej prowincji...”. Nauka polska zjawiskiem tym musi się specjalnie zająć.

¹¹) W. Mertineit, op. cit., s. 11.

¹²) W. Mertineit, jakkolwiek sygnalizuje ten problem, jednakże nie wykorzystuje go w pełni w swych rozważaniach. Nie wykorzystał nawet literatury dotyczącej tego problemu. Pomiął więc: A. Bezenberger, *Aktenstücke des Provinzial-Archiv in Königsberg*, Królewiec 1898 s. 149 oraz Bujack, *Das erste Triennium des Comites der Ostpreussischen und Littauischen Stände*, Królewiec 1887, s. 115.

¹³) Zob. memoriał Dohna-Schlobitten, skierowany dnia 6 VII 1810 r. do króla pruskiego (A. Bezenberger, *Actenstücke...* s. 1 — 9), w którym wyraża przekonanie, że lansowana przez władze berlińskie prefekturalna struktura administracji z natury swej stwarza pomyślnie warunki do jednostronności, terroru oraz nadużyć w administracji, że system prefekturalny ma właściwie tylko jeden cel — utrzymywać naród w posłuszeństwie...”.

¹⁴) Zob. Fr. Terveen, *Stellung und Bedeutung...* s. 159.

¹⁵) W. Mertineit, op. cit., s. 14. Chciałbym zwrócić uwagę na kontynuację tej myśli państwowej w Prusach Wschodnich jeszcze w latach międzywojennych, której zewnętrznym wyrazem jest wydawnictwo *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, Królewiec 1931, s. XIII, gdzie P. Blunk, ówczesny Landeshauptmann Prus Wschodnich stale podkreślał rolę dziejową „Starych Prus” (Altpreussen), jako ośrodka myśli państwowej.

¹⁶) W. Mertineit, op. cit., s. 15.

tyzm i ustrój stanowy) w jakąś nową syntezę. Nie doszło bowiem do uzyskania przewagi na rzecz silniejszego, ale do syntezy państwowości pruskiej, która jednakże doprowadzała do nowych spięć na innej już płaszczyźnie. Ostatnio Fr. Terveen widzi tę płaszczyznę w nowym ujęciu pruskiej państwowości¹⁷⁾. Podkreślić należy przy tym charakterystyczne zjawisko pruskiego światłego absolutyzmu, dotyczące koncentracji całej władzy w ręku administracji państwowej. Jest to sprawa zasadnicza dla autonomiczności czy nawet suwerenności Prus Książęcych czy Prus Wschodnich. Dotychczas bowiem wzajemny stosunek Prus Wschodnich do państwa pruskiego (Berlina) był stosunkiem wzajemnym dwu władz zwierzchnich, uważających się za równych partnerów. Reprezentantami Prus Książęcych były dotychczas stany pruskie (sejmik generalny w Królewcu) oraz ich organ — Rada Najwyższa (Oberratsstube). Absolutystyczny charakter rządu berlińskiego postawił zagadnienie reprezentacji Prus Wschodnich na zupełnie innej płaszczyźnie. Otóż jeśli stany nie reprezentują kraju — powstawało pytanie — kto ma go reprezentować i czy państwo może w ogóle zrezygnować z reprezentacji swych członków, bo przecież reprezentacja nie dowodzi tylko chęci kierownictwa, ale i obowiązek ponoszenia odpowiedzialności. Sprawa się komplikowała, bo na terenie Prus Wschodnich obowiązywała teza nie do przyjęcia przez absolutystyczny Berlin, że „*stany pruskie nie reprezentują kraju, one same są krajem*”¹⁸⁾.

Prawnym następcą reprezentującym dotychczas samodzielne państwa (tzn. Zakonu Krzyżackiego i Prus Książęcych) uznaje się bezspornie Radę Najwyższą (Oberratsstube). Reprezentowała ona w tym charakterze kraj (Prusy Wschodnie) jeszcze wtedy, gdy Prusom Książęcym absolutyzm berliński odebrał ustrój stanowy¹⁹⁾. Kiedy zaś w r. 1781 przemianowano Radę Najwyższą na Etats-Ministerium, była ona w dalszym ciągu urzędem równocześnie książęcym (Prus Książęcych) jak i królewskim (władz berlińskich — Prus Wschodnich). Jej politycznym zadaniem, przez cały prawie ciąg absolutystycznych rządów Hohenzollernów, było pośrednictwo między żądaniami i wymogami ogólnopaństwowymi a osiągnięciami i potrzebami kraju (Prus Książęcych). Uznano Radę Najwyższą w Królewcu za równorzędną z berlińską Radą Państwa (Staatsrat)²⁰⁾. Hierarchia urzędowa Etats-Ministerium pozostała w ciągu

¹⁷⁾ Problem ten omówię szczegółowo na innym miejscu. Teraz zaznaczę tylko, że właśnie przemiany stosunku prowincji do całości państwa są zasadniczym punktem dyskusyjnym między Fr. Terveenem a W. Mertineitem. Ten ostatni nie godzi się bowiem na formułę kompromisową Terveena, łączącą myśl państwową Prus Książęcych i myśl państwową Brandenburgii w jedną syntetyczną państwowość wielkopruską.

¹⁸⁾ Jeśli chodzi o rolę stanów pruskich jako głosicieli idei suwerenności państwowej Prus Książęcych zob. wystąpienia poselskie na sejmikach generalnych Prus Książęcych, utrwalone w recesach sejmików stanów pruskich, znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie (dalej WAPO), a także: G. v. Selle, Die Gravamina der brandenburgisch-preussischen Stände von 1740, Göttingen 1920; J. Voigt, Darstellung der ständischen Verhältnisse Ost-Preussens, Królewiec 1822, s. 23 — 27.

¹⁹⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 16.

²⁰⁾ Znany zespół archiwalny, będący w głównej mierze w Staatlicher Archivlager w Getyndze oraz częściowo w Wojew. Archiwum Państwowym w Olsztynie, nosi nazwę Etats-Ministerium, a obejmuje zasób aktowy Rady Najwyższej Prus Książęcych. Otóż przeciwko określeniu najwyższej władzy Prus Książęcych jako Etats-Ministerium uwytkła się fakt, że nazwa tego urzędu występuje dopiero w końcowej fazie istnienia Rady Najwyższej, a następnie, że w istocie nazwy tej używano nieoficjalnie. W r. 1774 legenda pieczęci rządowej brzmiała „Königlich Preussische Regierung”. Nowa instrukcja („Neue und verbesserte Instruction”) z d. 30 VII 1774 r. w odróżnieniu od powołanej nowej władzy dla polskich Prus Królewskich, zabranych w I rozbiórce (Westpreussische Regierung) nadała nową nazwę najwyższej władzy Prus

całego XVIII wieku ta sama, jako najwyższe kolegium ziemskie (oberstes Landeskollegium) z prawem do publikowania królewskich edyktów, patentów i zarządzeń²¹⁾. Ta najważniejsza polityczna funkcja pośredniczącego stanowiska Etats-Ministerium utrzymała się do samego końca jego istnienia, tj. do r. 1804. O prawa tej prusko-wschodniej władzy zwierzchniej, suwerennej niejako w stosunku do władz berlińskich, przez pierwsze dziesiątki lat XIX wieku walczyli w dalszym ciągu politycy wschodnio-pruscy. Przykładowo warto tu wspomnieć tylko o zagadnieniach, związanych z Komitetem Stanów Pruskich i Litewskich (Comité der Ostpreussischen und Littauischen Stände²²⁾. Wydaje się, że Mertineit tego właśnie punktu widzenia nie uwzględniła w swej pracy, punktu, który wyraźnie przesuwa walkę o ustrój administracyjny Prus Wschodnich na szerszą płaszczyznę ustroju politycznego czy nawet suwerenności państwowej Prus Wschodnich, uznającej łączność z państwem berlińskim tylko na płaszczyźnie federacji²³⁾.

Stąd tak Mertineit, jak i Fr. Terveen popełniają zasadniczy błąd, jeśli w procesie ograniczania kompetencji królewskiego Etats-Ministerium widzą ograniczanie interesów tylko administracyjnych, a nie politycznych²⁴⁾. Chociaż więc proces ograniczania uprawnień administracyjnych Etats-Ministerium rozpoczął się już w r. 1677, chociaż ustanowiono w Prusach osobne urzędy berlińskie administracyjne kameralne, jak i fiskalne oraz chociaż odebrano w r. 1751 Etats-Ministerium sprawy sądowe, to jednakże do samego końca najwyższa władza suwerenna Prus Wschodnich zatrzymała w swej gestii uprawnienia władzy zwierzchniej suwerennej oraz sprawy szkolne i kościelne²⁵⁾. Wyraźnie zaznacza się walka kamer wojenno-skarbowych w Królewcu i Gąbinie (Kriegs-und Domänen-Kammer) z Etats-Ministerium, czego np. Mertineit nie zauważa²⁶⁾. Wydaje się, że najlepszą ilustracją tego właśnie stosunku reprezentanta myśli państwowej Prus Książęcych z nowymi tworam absolutyzmu berlińskiego przedstawia okres zajęcia Prus Wschodnich w latach 1758—1762 przez wojska rosyjskie. Władze rosyjskie wyraźnie uznały Etats-Ministerium za najwyższą władzę polityczną kraju²⁷⁾. W tym więc wypadku pewnej modyfikacji musi ulec określenie „okupacji” rosyjskiej. Sam fakt nawiązania przez Etats-Ministerium stosunków z wojskowymi władzami rosyjskimi każe uznać, iż okres „okupacji” rosyjskiej dla Etats-Ministerium — to okres regulowania wzajemnych stosunków między dwoma suwerennymi państwami. Stąd zrozumiała stała się niechęć króla Fryderyka Wielkiego do Prus Wschodnich, walczących z Berlinem nie tyle o odrębny ustrój administracyjny, ile o suwerenność polityczną²⁸⁾.

Wschodnich: Königliche Ostpreussische Regierung. Urzędowa nazwa Königliche Preussische Etats-Ministerium pojawia się w regulatywie z d. 3 XII 1781 r. Przeprowadzone równocześnie oddzielenie sądownictwa od administracji doprowadziło do scalenia wszystkich prusko-wschodnich sądów najwyższych, występujących odąd pod wspólną nazwą „Ostpreussische Regierung” (zob. G. Conrad, Geschichte der Königsberger Obergerichte, Lipsk 1907, s. 237).

²¹⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 17 przyp. 15.

²²⁾ A. Bezzenberger, op. cit., s. 20 — 45.

²³⁾ Dla ilustracji tej sprawy wypada podać fakt, że jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Sejmik Prowincjonalny w Królewcu stale podkreślał swą samodzielność wobec władz berlińskich (zob. WAPO V/3/175).

²⁴⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 18.

²⁵⁾ Zobacz szczegóły, jeśli chodzi o pojęcia „Publica” w Acta Borussica, t. VI, z. 1, s. 205.

²⁶⁾ Zob. szczegóły sprawy w WAPO III/3/2.

²⁷⁾ WAPO V/1/172 Sprawy okupacji rosyjskiej.

²⁸⁾ WAPO I/172 memoriał w sprawie stosunku Etats-Ministerium do Kriegs-und Domänen Kammer z r. 1771.

Innym przykładem dla uwypuklenia walki o suwerenność Prus Wschodnich jest fakt, że w sprawach sporów granicznych i handlowych magnaci polscy nigdy nie nawiązywali kontaktów z kamerami wojenno-skarbowymi w Królewcu i Gąbinie jako urzędami władz berlińskich, ale wymagali korespondencji z *Etats-Ministerium* jako suwerennej władzy prusko-książęcej. Zresztą Państwo Polskie przez kilkadziesiąt lat nie uznawało erygowania Królestwa Pruskiego i samej koronacji w Królewcu z r. 1701. W polskim rozumieniu prawa międzynarodowego istnienie na terenie Prus Wschodnich urzędów, reprezentujących władze berlińskie, było bezprawne. Stanowisko polskie spowodowało ostatecznie pociągnięcie władz berlińskich, które, jakby w interesie szybszego toku urzędowania *Etats-Ministerium*, wprowadziły w r. 1766 do tej suwerennej władzy politycznej Prus Wschodnich każdorazowego prezesa prusko-wschodniej Kamery w Królewcu²⁹⁾.

Jednakże sytuacja polityczna w Prusach Wschodnich kształtowała się w ten sposób, że musiano znaleźć jakąś formułkę współistnienia obok siebie dwu władz: stanowo-terytorialnej oraz absolutystyczno-kameralnej, tj. *Etats-Ministerium* i *Kriegs-und Domänen-Kammer*. Jedni widzą tę platformę współzycia w formule „nowej państwowości” (tzw. *Kompromisformel*), a drudzy w sprzeczności, jaką wywołuje sam w sobie absolutystyczny tryb urzędowania³⁰⁾. Mianowicie, „istotnym problemem państwa absolutystycznego i jego centralizmu było nie zagadnienie stosunku do dawnych praw i związanych z nimi ustawowych, ustrojowych przywilejów, lecz pytanie i problem reprezentacji całości interesów prowincji przez absolutystyczne władze prowincjonalne w stosunku do interesów ogólnopaństwowych”³¹⁾. Tym sposobem wzajemny stosunek *Etats-Ministerium* i *Kriegs-und Domänen-Kammer* kształtował się miał w Prusach Wschodnich w ramach zakresu reprezentacji interesów prowincjonalnych wobec władz berlińskich. Prezesi kamer wojenno-skarbowych chcieli być nie tylko reprezentantami króla, lecz także interesów prowincji. Ostatecznie zdobyli przewagę, zlikwidowali suwerenne *Etats-Ministerium*, a utworzony samorząd prowincjonalny stał się tylko pozornym samorządem, gdyż w rzeczywistości był przedłużonym ramieniem państwa berlińskiego³²⁾. W ten sposób w pierwszej ćwierci XIX w. ostatecznie zlikwidowano „pozostałości administracyjno-ustrojowe suwerennego Księstwa Pruskiego”³³⁾.

Słusznie podkreśla się jeszcze jeden moment w historii administracji prusko-wschodniej, a mianowicie rolę *Retablissement* w Prusach Wschodnich przy organizowaniu *Generaldirektorium* w Berlinie w r. 1723 oraz kamer wojenno-skarbowych w Prusach Wschodnich³⁴⁾. Reforma administracji miała pomóc w przezwyciężeniu kryzysu gospodarczego prowincji, zaznaczającego się ostro w wyniku klęski morowej, choroby i głodu w latach 1701 — 1710. Nowe władze administracyjne w Prusach Wschodnich zdawały swój egzamin ze sprawności działania³⁵⁾. Ostatecznie doprowadziły one do tego, że *Etats-Ministerium* „konserwowało tylko krajowe poczucie odrębności, a kamery wojenno-skarbowe starały się rozwijać życie prowincji. Na tym polegała wyższość kamer...”³⁶⁾.

²⁹⁾ *Acta Borussica*, tom XIV, s. 171.

³⁰⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 19.

³¹⁾ A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I, und des Retablissement Litauens*, Staats-und sozialwissensch. Forschungen, Lipsk 1906, t. 25 s. 57 — 61.

³²⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 21.

³³⁾ *WAPO V/3/182* memoriał *Etats-Ministerium* z d. 10 XI 1803 r.

³⁴⁾ Er. Terveen, *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau der nördischen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I 1714 — 1740*, Göttingen 1954, s. 25 — 29.

³⁵⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 31.

³⁶⁾ Tamże, s. 33.

Dalej przeprowadzenie ujednoczenia władz administracji terytorialnej w myśl interesów skarbowych ułatwiło przejście reprezentacji całości spraw i administracji prowincji przez kamery³⁷⁾.

Reforma ta doprowadziła do znacznych przesunięć funkcjonalnych w stosunkach administracyjnych między prowincją a państwem. Królewiecka władza suwerenna, dawniej bez reszty reprezentująca kraj, teraz zaczyna właściwie reprezentować tylko interesy szlachty, a interesy państwa, prowincji tylko w tych dziedzinach życia, którymi państwo berlińskie bezpośrednio się nie interesowało oraz nie utworzyło dla tych dziedzin centralnych organów władzy. Reprezentantami myśli państwowej stawały się coraz wyraźniej kamery wojenno-skarbowe³⁸⁾.

Innym momentem, który charakteryzuje absolutyzm berliński, jest oddzielenie sądownictwa od administracji. W myśl tej reformy można było odtąd krytykować praktykę administracyjną, ale nie państwo i jego ustroj. Na tym tle dochodzi do nowych spięć, które spowodowały niepokoje chłopskie, a nawet bunty³⁹⁾. W wyniku następuje odpolitycznienie władz administracyjnych oraz coraz głębszy uwiad reliktu suwerenności Prus Wschodnich — *Etats-Ministerium*.

Wydaje się, że jest rzeczą niesłuszną niedocenianie przez autorów niemieckich znaczenia rozbiórów Polski dla praktyki i ustroju administracyjnego Prus Wschodnich⁴⁰⁾. Jakkolwiek Mertineit uznaje za wielki sukces polityki Fryderyka Wielkiego włączenie Warmii do Prus Wschodnich, to jednak uważa, że „praktyki administracyjnej ten fakt nie zmienił, a tylko wzmocnił ogólny rozwój państwa i zabezpieczył Prusy Wschodnie”⁴¹⁾. Niesłuszność takiego postawienia sprawy chciałbym wykazać choćby na dwu przykładach — przemian ustrojowych lokalnych instancji administracyjnych, jakimi były urzędy wójtów i sołtysów, oraz prawno-administracyjnych i ustrojowych problemów Warmii zmuszających administrację pruską do wprowadzenia znacznych modyfikacji w swym aparacie. Sprawę sołtysów szczegółowiej omówię nieco dalej. Zagadnienia prawno-ustrojowe Warmii w okresie fryderycjańskim koncentrowały się wokół zasady prawnej, która streszczała się w rozumieniu jej mieszkańców do stwierdzenia, że:

a) Na terenie biskupstwa warmińskiego obowiązywało i *jedynie obowiązujące* jest prawo chełmińskie, a szczególnie prawo dziedziczenia, natomiast wszystkie prawa i zwyczaje wasalne zostały zniesione.

b) Decydującym momentem w ustroju politycznym i administracyjnym Warmii był przywilej króla Kazimierza z r. 1476.

c) Jeśli chodzi o zagadnienia prawne, ludność Warmii stale przeciwstawiała formy ustrojowe biskupstwa nowym instytucjom administracji pruskiej, formy których tzw. sekularyzacja Warmii z r. 1772 nie zniosła.

³⁷⁾ Tamże, s. 37.

³⁸⁾ Tamże, s. 42.

³⁹⁾ Sprawa krytyki polityki administracyjnej władz pruskich znajduje swój najjaskrawszy wyraz na najniższym szczeblu administracji lokalnej w amtach tak warmińskich, jak i mazurskich. (WAPO zespół rejencji olsztyńskiej dział D tytuł *Ämter*). Lokalną administrację na terenie Warmii, szczególnie jej opory wobec pruskich władz administracyjnych, omówię na innym miejscu.

⁴⁰⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 35. Problem ten znajduje swój wyraz w aktach „amtów” warmińskich znajdujących w zespole rejencji olsztyńskiej, dział D, tytuł „*Ämter*” (WAPO, Regierung Allenstein).

⁴¹⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 175.

Otóż władze pruskie musiały uwzględnić w praktyce administracyjnej odrębności prawne Warmii i zmieniać nawet zakres kompetencji ustanawianych urzędów. Sprawy te omawiano w Królewcu jeszcze w 1792 roku ⁴²⁾.

Podobnie miała się rzecz z ważną dla polityki administracyjnej, szczególnie dominialnej, sprawą uznawania przez pruskie sądownictwo i officium Fisci majątków warmińskich za szlacheckie, wciągnięcia ich do rejestru dóbr szlacheckich. Autor pominął również i tę sprawę. Chodziło tu o rozstrzygnięcie zagadnienia, czy władze pruskie mogą zgodzić się z poglądem ludności warmińskiej, że dobra na prawie chełmińskim są równocześnie dobrami szlacheckimi, gdyż:

a) nałożone na te dobra powinności miały częściowo charakter służby rycerskiej oraz

b) posiadały prawo zwierzchniej władzy sądowej.

Król pruski zarządzeniem z dnia 12 IV 1782 r. wyraźnie oświadczył, że „dobrom na prawie chełmińskim tak w części biskupiej, jak i w części kapitulnej Warmii nie przyzna się prawa szlacheckiego, o ile nie udowodni się nadania praw szlacheckich dla poszczególnego majątku przez samego biskupa lub kapitułę warmińską...” ⁴³⁾.

W. Mertineit pominął również sprawę założenia warmińskich ksiąg hipotecznych przez pruską administrację sądową, sprawę, która wyraźnie wiązała się z ustrojem lennym Warmii, stale podkreślanym przez ludność warmińską, lennem, łączącym mimo rozbiorów Warmię z prawodawstwem polskim. Ludność warmińska wyraźnie sprzeciwiała się wpisywaniu swych nieruchomości do pruskich ksiąg sądowych, a warmiński Sąd Wójtowski w Lidz-

⁴²⁾ WAPO III/5/17 Provinzial-Archiv-Ostpreussen (Historisches Archiv) nr 17. pismo prezesa KDK w Królewcu z d. 17 III 1792 r. Wskażę choćby na decyzję Sądu Wójtowskiego w Lidzbarku (Landsvogteigericht) uwzględniającą przywileje i dotychczasowe prawo zwyczajowe Warmii. Prawną interpretację, dokonaną przez pruskie władze w Królewcu, a dotyczącą ustroju politycznego i administracyjnego Warmii, przedstawię na innym miejscu. Interesujące są wywody władz pruskich zmierzające do tego, by wykazać, iż przywilej króla Kazimierza z r. 1476 nie obejmuje Warmii. W uzasadnieniach pociągnięć fryderycjańskich władz administracyjnych starano się o odmienną interpretację obowiązującego na Warmii prawa polskiego. Władze pruskie wychodziły z założenia, że „prawnego związania biskupstwa warmińskiego z Polską nie można liczyć od daty aktu inkorporacyjnego z r. 1454, ani od pokoju toruńskiego 1466 r., a dopiero od sejmu piotrkowskiego w r. 1479. Tym sposobem ustawa polska z r. 1476 nie może obowiązywać Warmii. Akt z d. 15 VII 1479 r., poddający dobrowolnie Warmię Polsce, wyraźnie podkreślał, że ani król polski, ani republika nie może narzucać swych praw...”. Problem obrony praw warmińskich i polskich przed centralizmem berlińskim w latach 1772—1830 (a nawet i dalej) wymaga osobnego omówienia. (Zob. T. Grygier, Sprawy szkolne miast warmińskich w pierwszej połowie XIX w. Komunikaty... 1958 z. 2, s. 112).

⁴³⁾ Tamże, pismo króla z d. 12 IV 1782 r. Z uwagi na pominięcie tego zagadnienia przez W. Mertineita, sprawę tę przedstawię szerzej na innym miejscu. Zaznaczę tylko, że pruska administracja sądowa miała wiele kłopotu na Warmii z chwilą, gdy wprowadzono instytucję hipoteki. Postanowiono zrewidować podstawy tej instytucji już w r. 1788. Wśród ówczesnych prawników pruskich różne były na ten temat zdania. Radca rządowy Meyer wątpił w słuszność poglądu prawników polskich na Warmii, że świadczenia, narzucone na dobra warmińskie, są świadczeniami natury rycerskiej. Natomiast uznawał element władzy sądowniczej za wystarczający dowód szlacheckiego charakteru dóbr. Kolegium rządowe władz berlińskich nie uznało jednakże stanowiska radcy Meyera. Stanowisko to, oparte na interpretacji całego ustawodawstwa warmińskiego od czasu biskupa Chrystiana, przedstawię na innym miejscu. Podkreślę tylko jeden z argumentów władz pruskich, że fakt osiedlania się szlachty na Warmii, tak na wsi, jak i w miastach, wyklucza możliwość generalnego uznawania za szlacheckie dobra posiadające władzę sądową i elementy służby rycerskiej.

barku sabotował tę akcję pruską. Stąd przysłano rozkaz z Berlina, by sąd w Kwidzynie przypilnował sprawy i usprawnił pracę Sądu Wójtowskiego w Lidzbarku ⁴⁴⁾.

Rozdział historii ustroju administracyjnego Prus Wschodnich, dotyczący Retablissement wymaga osobnego rozpatrzenia ⁴⁵⁾. Tutaj uwzględnijmy tylko podstawowy moment dyskusyjny. Mianowicie W. Mertineit widzi w Retablissement wschodnio-pruskim namacalny dowód przekształcania kontrowersji między centralizmem administracyjnym na kontrowersję w łonie samych organów władzy centralistyczno-absolutystycznej, mianowicie, kiedy organ terenowy władzy centralnej jest reprezentantem zadań ogólnopaństwowych, a kiedy reprezentantem celów i żądań terenu i ludzi, nad którymi sprawuje władzę. Z drugiej strony Retablissement jest przykładem, jak władza centralistyczna wykorzystwała głód, nędzę i katastrofę Prus Wschodnich, wywołaną morowym powietrzem, by organa swej władzy terenowej uczynić punktami krystalizacyjnymi działalności państwowej, jak aktywność tychże władz wypierała dawne urzędnictwa administracyjne samorządu czy suwerenności prowincji. Ta właśnie aktywność administracji centralistycznej miała wg W. Mertineita „usprawiedliwić przechwytywanie kompetencji dawnych najwyższych władz prowincjonalnych”, tzn. Naczelnej Rady Prus Książęcych. Na płaszczyźnie aktywnej działalności gospodarczo-politycznej Retablissement miała kształtować się współpraca Etats-Ministerium z Kameralną Wojenno-Skarbową oraz „wspólna odpowiedzialność za losy prowincji...” ⁴⁶⁾. I znowu chyba W. Mertineit niesłusznie widzi w stosunkach Etats-Ministerium i Kamery Wojenno-Skarbowej przewagę elementów współpracy nad ostrymi bądź co bądź sporami kompetencyjnymi między tymi dwoma przeciwstawnymi organami władzy. Najlepszym dowodem jednakże elementów kontrowersyjnych nad współpracującymi jest ostatecznie sam fakt i forma likwidacji Etats-Ministerium ⁴⁷⁾. Zresztą wszystkie reformy, przeprowadzane w ciągu XVIII wieku w Prusach Wschodnich (usta-

⁴⁴⁾ Tamże, specjalny rozkaz władz berlińskich z dnia 17 III 1785 r. Rola pruskiej administracji sądowej na Warmii wymaga specjalnego opracowania.

⁴⁵⁾ Sprawę tę szerzej potraktuję przy omawianiu gruntownie pracy Fr. Terveena, Gesamtstaat und Retablissement... s. 1. Prof. Götz v. Selle uważa bowiem za główną zasługę pracy Terveena, iż uwypukliła podstawowy element działalności Retablissement w zakresie walki ideologicznej (chodzi o zagadnienia religijne pietystów prusko-wschodnich). W. Mertineit natomiast chce widzieć w Retablissement reprezentanta administracji gospodarczej. „Zasługi Zakonu Krzyżackiego, czyn księcia Albrechta, idee reformatorów — stwierdza G. v. Selle — na początku XIX w., wszystkie te rzeczy zrozumieć można tylko w oparciu o poczucie religijne. Dalej żadne wydarzenie w dziejach prowincji nie ma tak wyraźnego elementu religijnego co Retablissement... Wyraźnie podkreślić trzeba, że kolonizację rozumie się jako rzeczywistość tylko w tym sensie, że jest ona równocześnie misją...”

⁴⁶⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 32. „Diese Schule gemeinsamer Arbeit wirkte verbindend und traditionsbildend”.

⁴⁷⁾ WAO III/5/72 Provinzial-Archiv-Ostpreussen (Historisches Archiv) memoriał stanów pruskich z dnia 19 VIII 1803 r., w którym podkreśla się „bezprawie władz berlińskich zmierzających do likwidacji Etats-Ministerium. Uważa się, że sprawa jest bardzo ważna, bo dotycząca zasadniczych zagadnień prowincji i bez udziału stanów nie powinna być podejmowana. Zresztą stwierdza się, że likwidacja Etats-Ministerium będzie równoznaczna z likwidacją głównej podpory królestwa. Egzystencja tego Collegium jest za bardzo związana z podstawowymi zasadami ustrojowymi, by jego likwidacja mogłaby być dla ludności obojętna. ...Instytucja ta była drogą, którą dochodziły do władców głosy kraju, broniła kraj przed bezprawiem i przed ograniczaniem praw własności, była władzą nadrzędną dla wszystkich instytucji w kraju...”. Walkę o utrzymanie Etats-Ministerium przedstawię na innym miejscu jako jeden z podstawowych elementów, który ukaże sprawę tej instytucji w innym zupełnie świetle, niż to zrobił W. Mertineit.

lenie podatku gruntowego, wznowienie działalności królewieckiego Kollegium Handlowego, centralizacja administracji miejskiej, reforma sądownictwa), „stworzyły podstawę, na której prowincja wrosła w państwo”⁴⁸⁾.

Najlepsze wyniki uzyskała administracja brandenburska na terenie pruskich domen. Domeny królewskie (królewszczyzny) obejmowały w Prusach Wschodnich prawie połowę ziemi. Główne uderzenie polityczne szło więc w stronę domen, co, nawiasem mówiąc, zaznaczyło się najwyraźniej na terenie domen warmińskich, upaństwowionych w wyniku zaboru Warmii⁴⁹⁾.

Ważną sprawą chyba będzie kontynuowanie dyskusji na temat roli Retablissement, w którym F. Terveen chce widzieć administrację oświatową i wyznaniową, organ władzy państwowej jakiejś ideologii religijnej, natomiast W. Mertineit łączy go z praktyką administracyjną, odbudową gospodarczą i programem prac melioracyjnych w Prusach Wschodnich⁵⁰⁾. Najlepszym momentem, którym szczególnie zajmuje się W. Mertineit, są projekty utworzenia Retablissement na terenie tzw. „polskich amtów”⁵¹⁾ w celu wykorzystania głównego uderzenia Retablissement również na terenach polskich. Chodziło przede wszystkim o likwidację państwowej administracji majątkami ziemskimi, o wprowadzenie generalnej dzierżawy domen przez prywatnych dzierżawców (o wprowadzenie inicjatywy prywatnej). Problem ten wydaje się ważny z uwagi na kształtowanie się nowej polityki fiskalnej, nowej warstwy społecznej oraz nowego elementu wiążącego typową administrację centralistyczną z zarządzaną prowincją, prowadzącego nawet do „tego, że związanie się centralistycznego urzędu było znacznie silniejsze z prowincją niż uległość wobec instrukcji władz zwierzchnich”⁵²⁾.

Kameralistyczne zasady administracyjne Fryderyka II, zastosowane w Prusach Wschodnich, zostały przeniesione na całe państwo pruskie. Jednakże mimo to znaczenie polityczne Prus Wschodnich upada, gdyż punkt ciężkości polityki państwa pruskiego przesunął się do środka, na Śląsk. Prusy Wschodnie chciano pozostawić swemu losowi nawet w razie wybuchu wojny z Rosją. Otóż okres fryderycjański musi być omawiany z punktu widzenia „imperatywu konieczności państwowej”, tzw. racji stanu wyraźnie zmuszającej do skoncentrowania całego wysiłku królestwa pruskiego na obronę środka państwa⁵³⁾. Stąd w roz-

⁴⁸⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 33, podkreśla, że „Ostpreussen war das Prüffeld der vorfridericianischen Verwaltungspraxis...”. Chciałbym zwrócić uwagę na moment, który uszedł uwadze autora, mianowicie na stosunek pruskiej władzy administracyjnej do miast. Walka o miasta, np. między dziedzicznymi kapitanami a królem, była bardzo charakterystyczna. Wspomnę tylko o walce prowadzonej przez Finckensteinów w sprawie miasta Iławy. Sprawy te mają decydujący wpływ na politykę administracyjną królów pruskich, na rolę ich komisarzy miejskich (Comissarii Loci) (zob. T. Grygier, Walka o język polski w szkołach warmińskich w XIX i XX wieku, Konferencja Pomorska 1956, s. 406). Chodzi tu o walkę miast tak z kapitanami, jak i z władzami państwowymi. Iława np. walczyła o utrzymanie sądownictwa małego, wielkiego i na drogach, mimo iż sądownictwo wielkie i na drogach należało z reguły do głowy państwa. Miasto np. wcale nie chciało uznawać apelacji od wyroków sądu miejskiego (zob. WAPO XXV/6/II/V/899). Stosunek administracji państwowej do miejskiej, opuszczony przez W. Mertineita, wyjaśni wiele spraw, poruszonych przez niego.

⁴⁹⁾ Zob. WAPO Regierung Allenstein, Dział D, tytuł II Amt Allenstein, Roessel, Seeburg.

⁵⁰⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 34.

⁵¹⁾ Tamże, s. 46. O roli „polskich amtów” zob. szczegóły w WAPO XXV/6-S/24, Do „polskich amtów” należały: Olecko, Ryn, Orzysz, Cichy, Elk, Straduny, Połom, Pisz, Węgorzewo, Giżycko, Wróbel, Szestno, Barciany, Bartoszyce, Kętrzyn, Sępól, Ostróda, Olsztynek, Nidzica, Szczytno, Działdowo, Wielbark, Miłomłyn.

⁵²⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 37.

⁵³⁾ Tamże, s. 52.

woju administracji wschodnio-pruskiej nie znajdzie się zasadniczych reform w okresie fryderycjańskim, a tylko spotyka się z udoskonalaniem dotychczasowych organów terenowych władzy centralnej. W ogólnym rzucie można by określić administrację pruską całego XVIII w. jako obraz „techniczno-administracyjnego perfekcjonizmu przede wszystkim w zakresie stosunków między władzami centralnymi a terenowymi, oraz jako zbiurokratyzowanie całego trybu urzędowania”⁵⁴). Jednakże należy podkreślić, iż ten perfekcjonizm nie istniał już w stosunkach między władzą prowincjonalną a jej organami najniższymi. Tutaj działały i, co więcej, decydowały dawne instytucje i zwyczaje. Na tym szczeblu administracji prowincjonalnej więcej było elementu „przystosowania się” niż elementu „reformy”. Mechanizm władz centralistycznych łączył się na różnorodności zadań administracyjnych i interesów poszczególnych regionów, które wyraźnie osłabiały aparat organów administracji centralnej. Stąd jednym z głównych problemów administracji wschodnio-pruskiej drugiej połowy XVIII w. jest opanowanie tego najniższego szczebla administracji prowincjonalnej, żyjącego dawnymi sokami samorządu i suwerenności politycznej prowincji. Wstępem do tego jest tendencja tworzenia mniejszych, bardziej jednolitych urzędów instancji lokalnej. W tym celu powołano do życia małą Kamerę Wojenno-Skarbową w Wystruciu, bardzo rozbudowano administrację gospodarczo-polityczną, jaką było Retablissement. Na tym tle wypływa myśl stworzenia Kamery Wojenno-Skarbowej dla „polskich amtów” (w Ostródzie lub w Nidzicy)⁵⁵). Ostatecznie utworzono tylko deputację dla „polskich amtów” w Kamerze Wojenno-Skarbowej w Królewcu, a dla lepszego opanowania rozproszonych „polskich amtów” nastąpił w r. 1747 nowy ich podział między kamery w Królewcu i Gąbinie⁵⁶). Dla władz berlińskich opanowanie lokalnych instytucji prowincjonalnych stało się jeszcze trudniejsze z chwilą włączenia Warmii w r. 1772 do Prus Wschodnich⁵⁷).

Odtąd głównym kierunkiem uderzenia w polityce władz berlińskich stał się problem wewnętrznej reorganizacji istniejących kamer wojenno-skarbowych w Królewcu i Gąbinie poprzez ustalenie nowych etatów, rozgraniczenia resortów administracyjnych nowej polityki personalnej⁵⁸).

Alé nowy podział „polskich amtów” z r. 1747 między kamery był chyba najbardziej radykalnym pociągnięciem od czasów krzyżackich. Nowe granice administracyjne przecięły dawne obszary gospodarcze i osadnicze, wyraźnie noszące charakter zamkniętych regionów. Alé mimo to pociągnięcia władz centralnych w Berlinie nie tknęły całości najniższego szczebla administracji. W ustroju parafialnym w dalszym ciągu żył i obowiązywał ustrój Prus Książęcych. Obwody kapitanatów obejmowały niezmiennie okręgi dawnych komturstw krzyżackich⁵⁹). Podział według trzech powiatów — sambijskiego, Natangii oraz

⁵⁴) Tamże, s. 53.

⁵⁵) Tamże, s. 55.

⁵⁶) Tamże, s. 57.

⁵⁷) Na uboczu chciałbym zaznaczyć pominięty przez autora problem stojący przed administracją pruską, mianowicie przekształcanie warmińskich lenn na majoraty (Fideikomiss).

⁵⁸) Najpełniej sprawy te przedstawił M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich d. Grossen*, Lipsk 1909 (2 tomy).

⁵⁹) W. Mertineit, *op. cit.*, s. 59 i nast. W obrazie przed przedstawieniem rozwoju administracji prusko-wschodniej właśnie jeśli chodzi o likwidację pozostałości samorządu prowincjonalnego, autor nie uwzględnił wcale przemian strukturalnych kapitanatów, mimo iż stwierdza, że Fryderyk Wilhelm właśnie kapitanatów najwięcej ograniczał na korzyść radców powiatowych, podatkowych i dzierżawców domen. „Najbardziej natomiast dotknęła kapitanatów dzierżawa generalna domen przez mieszczańskich dzierżawców oraz przez odebranie im jurysdykcji nad poddanymi królewskimi, nad wolnymi włościanami. Jednoli-

Pogórza (Oberland) — w dalszym ciągu był uznawany przez ludność i ustrój stanowy⁶⁰).

Centralizm berliński zamierzał zlikwidować te pozostałości przez wprowadzenie do Prus Wschodnich swych własnych trzech radców powiatowych (Kreisräte — starostów), którzy od r. 1722 urzędowali w Wystruciu, Cyntach i Morażu. Radcy ci nie byli wybierani przez stany, a podlegali bezpośrednio Kamerze Wojenno-Skarbowej w Królewcu. Zawiadywali oni kasami skarbowymi (Kontributionskassen)⁶¹. Stany pruskie protestowały przeciwko tym instytucjom, narzekały na zbytne rozproszenie władzy lokalnej. Na terenie kapitanatu miano bowiem obecnie kapitana, radcę powiatu, radcę podatkowego oraz dzierżawcę domeny. „Dawniej kapitan musiał wszystko załatwić, co się w kapitanacie działo. Nie wolno mu było oddalać się z kapitanatu. Obecnie ustanowiono 3 — 4 urzędników stale ze sobą konkurujących, których nic nie obchodziło, co robili pozostali urzędnicy...”⁶²). Co więcej, stany pruskie narzekały, że wprowadzono na stanowiska kapitanów ludzi nowych, „wysłużonych oficerów, którzy nigdy nie mieli nic wspólnego z administracją i załatwiali wszystko przy pomocy swych „sekretarzy — (Amtsverweser)”. Szlachta walczyła z tymi nowymi urzędami⁶³). Ostatecznie doszło do likwidacji wschodnio-pruskiego ustroju kapitańskiego (Ämterverfassung). W. Mertineit uznał to zjawisko za słuszne jako wynik ogólnej reformy administracji sądowej⁶⁴).

Zniesienie kapitanatów spowodowało w trybie urzędowania prowincji pewną pustkę. Szlachta uważała, iż nie podlega administracji berlińskiej, a tylko samorządowej prowincjonalnej i w ten sposób sabotowała pociągnięcia władz berlińskich. Odpowiedziano na to nowym podziałem powiatów na mniejsze jednostki, a landraci mieli być landratami z nominacji, a nie z wyboru stanów⁶⁵). Stąd chyba niesłuszne jest stwierdzenie, że wprowadzenie brandenburskiej landraty do Prus Wschodnich nie było wyrazem walki ze stanami, a tylko praktyczno-technicznym pociągnięciem⁶⁶). Zagadnienia praktyczno-techniczne łączyły się bowiem nierozdzielnie z zagadnieniami polityczno-ustrojowymi.

Drugim błędem dotychczasowej literatury jest również pogląd, jakoby urząd landrata był połączeniem elementów samorządowych i państwowych⁶⁷). Land-

tość urzędu kapitańskiego została zburzona...”. Autor pominął w swych rozważaniach b. istotny problem, związany z walką kapitanatów o regalia (zob. szczegóły WAPO XXV/6/D/II/18 fol. 22 — 23).

⁶⁰) Sprawy podziału administracyjnego powiatów w Prusach Wschodnich należały do bardziej ważnych problemów ustroju administracyjnego Prus Wschodnich. Stany pruskie widziały w zmniejszeniu granic powiatów element wzrostu nacisku policyjnego.

⁶¹) W. Mertineit, Die fridericianische Verwaltung... s. 60.

⁶²) Tamże, s. 61.

⁶³) Tamże, s. 62 — 63.

⁶⁴) Tamże, s. 63 — 64.

⁶⁵) Tamże, s. 65.

⁶⁶) Tamże, s. 69, landratatura była urzędem zorganizowanym wybitnie centralistycznie, ale „ohne des ständischen Prinzips bekämpfen oder versöhnen zu wollen...”, gdyż nie było z czym walczyć, kiedy kapitanaty upadły. „Der leere Raum den es erfüllte, war eher entstanden als der Gedanke der Einführung des Amtes in Ostpreussen realisiert werden konnte...”. Pogląd autora jest chyba nieścisły, gdyż stany wschodnio-pruskie jeszcze w początkach XIX w. uważały landratę za organ policyjny, skierowany właśnie przeciwko stanowym instytucjom (zob. A. Bezenberger, Aktenstücke... s. 13 — 21). Autor nie wykorzystał również uwag Fr. Schöne, Werden und Sein der preussischen Landkreise als Grundlagen ihrer Zukunft, w pracy Kurta Jeserich, Die deutschen Landkreise. Einzelschriften des Kommunalwissenschaftlichen Instituts, Berlin 1937, s. 2 — 15.

⁶⁷) Tamże, s. 69.

ratura w Prusach Wschodnich była wyraźnie organem monarchii absolutystycznej i swymi kompetencjami wychodziła poza granice powiatu i prowincji, łącząc się nierozzerwalnie z zadaniami ogólnopaństwowymi. Fakt nominacji spowodował, że element indygenatu stał się zupełnie obojętny dla tegoż urzędu. Kamera uzyskała w landraturze wysmienity organ władzy w terenie. Stany pruskie żądały zniesienia urzędu landrackiego lub wprowadzenia wyboru landrata. Opór ten nie przyniósł stanom pruskim pomyślnych rezultatów⁶⁸⁾. Jedynym osiągnięciem były sejmiki powiatowe, o których działalności jednakże już w r. 1762 nic nie wiemy⁶⁹⁾.

W historii administracji Prus Wschodnich bardzo ważną rolę odgrywał również problem istniejącej różnicy między własnością państwową (domenami) a własnością szlachecką. Były to nie tylko różnice prawne, ale i praktyczno-administracyjne. Państwowa administracja pruska kończyła się (nota bene było tak do r. 1945) na landraturze i na tym polegało „ograniczenie fryderycjańskiego absolutyzmu...”⁷⁰⁾. Wprawdzie landrat kontrolował najniższe, lokalne urzędy administracyjne (służyły do tego wilkierze wiejskie Dorfordnungen), ale cała walka absolutystycznej administracji z innymi zwyczajami administracji dawniej suwerennych Prus Książęcych skoncentrowała się na walce z wójtami. Ostatecznie w r. 1764 przeprowadzono reformę urzędu wójtowskiego w tym sensie, że stał się on nadzorcą nad wykonaniem świadczeń szarwarkowych chłopów dominialnych. Powstają tzw. Amts-Beritt-nud Scharwerks-Schulzen⁷¹⁾. Jednakże różnorodność stosunków lokalnych, od których zależała organizacja urzędu wójtowskiego, sprawiła, iż reforma została przeprowadzona połowicznie, co więcej, na Warmii bojkotowano urzędy wójtowskie, narzucane przez władze berlińskie⁷²⁾. Nie przyniosła niczego nowego również i ustawa o urządzie wójtowskim z 1783 roku⁷³⁾. Ostatecznie W. Mertineit stwierdza, że „do powodzenia reformy nie mogło dojść, bo władze berlińskie całkowicie nie znały różnorodności urzędów rozmaitych wójtostw. Dawne państwo prusko-wschodnie posiadało istniejące obok siebie różne wójtowstwa (Beritt, Setz-Lehn, Kölmische Schulzen) sięgające swymi korzeniami do czasów krzyżackich. W urzędach wójtowskich odzwierciedlał się w pełni rozwój historyczny ziemi. Dlatego też urzędów tych nie można było na drodze administracyjnej zlikwidować. Radykalne ingerowanie i zmiany w dotychczasowych stosunkach gospodarczych i prawnych domen nie leżało w intencjach Fryderyka II”⁷⁴⁾.

Jeśli chodzi o absolutystyczną administrację Prus, to ciekawą ilustracją jej jest polityka finansowa oraz technika budżetowa. Te dwa momenty wyraźnie kształtowały stosunki między prowincją a interesami całego państwa. Zlikwidowanie suwerenności Prus Książęcych i wchłonięcie ich przez monarchię brandenbursko-pruską znalazło wyraz w takiej chociażby drobnostce, że w Prusach Wschodnich od czasów Fryderyka Wilhelma I nie było faktycznie różnic między budżetem prowincji a państwa, mimo iż prawnie istniały one i były respektowane. Państwo zaczęło się utożsamiać z budżetem i etatami. I nic „nie przykuwało prowincji tak mocno i tak bezpośrednio do państwa jak

⁶⁸⁾ Tamże, s. 70.

⁶⁹⁾ Tamże, s. 71 — 72. Położenie uwagi przez W. Mertineita na techniczno-praktyczny moment organizacji pracy landratury wyeliminowało ważniejszy o wiele moment polityczno-ustrojowy.

⁷⁰⁾ Tamże, s. 73.

⁷¹⁾ Rola nowego rodzaju wójtostw zaznaczyła się szczególnie na okupowanej w r. 1772 Warmii. W. Mertineit przy rozważaniu tego problemu pominął ten ważny rozdział w historii urzędu wójtowskiego.

⁷²⁾ T. Grygier, Walka o język... s. 426.

⁷³⁾ W. Mertineit, op. cit., s. 78.

⁷⁴⁾ Tamże, s. 79.

właśnie centralny budżet w Berlinie dla Prus Wschodnich, ustalający przychody, wydatki i nadwyżki”⁷⁵). Dlatego też szczegółowych badań wymagają instytucje izb skarbowych (tak „Kriegskassenetat” jak i „Domänenkassenetat”). Oddzielenie np. Kriegskasse od kamer w Królewcu i w Gąbinie spowodowało jeszcze większą dyscyplinę finansową (tzw. „Etatszwang”). Regulowanie wiarygodności Fryderyk II uzależniał od wpływów do kasy prowincjonalnej, co powodowało nieraz znaczne trudności, np. przy braku wpływów. W tym uwidaczniał się tzw. „absolutyzm finansowy”.

Przy takiej absolutystycznej organizacji administracji skarbowej, wobec braku budżetu prowincjonalnego oraz wobec tego, że nadwyżki z cła i akcyzy dochodziły bezpośrednio do króla, a prowincja nawet o tym nic nie wiedziała, ważną rolę odegrał w polityce administracyjnej „fundusz dyspozycyjny” wschodnio-pruskich domen („Ostpreussische Domänenextraordinarium”). Były to w budżecie kamer drobne sumy na nie przewidziane wydatki dla pokrycia kosztów, wynikłych z niespodziewanych klęsk żywiołowych, remontów, melioracji. Fundusz ten wynosił rocznie ok. 190.000 talarów. Analiza administrowania tym „Domänenextraordinarium” wyśmienicie nadaje się do wypośrodkowania polityki i koniunktur gospodarczych prowincji, np. do przeanalizowania szczególnie ostrego w latach 1743 — 1772 kryzysu gospodarczego w „polskich amtach”⁷⁶). Zresztą polityka Fryderyka II, jego „absolutyzm finansowy” ostatecznie zlikwidowała wschodnio-pruskie extraordinarium, co doprowadziło po r. 1775 do jeszcze większego kryzysu gospodarczego w „polskich okręgach Prus Wschodnich”⁷⁷).

Ale zniesienie „Domänenextraordinarium” wyraźnie świadczyło, że Fryderyk II zamierzał zmienić system administracji państwowej gospodarki, tym bardziej że w wyniku zaboru Warmii i jej „sekularyzacji” obszar „domen” (państwowych majątków ziemskich) znacznie się powiększył. Sprawa była o tyle ważna, że „przejęcie majątku biskupów warmińskich przez administrację królewską pruską nie było pociągnięciem prawnym”⁷⁸). Otóż podstawa całej polityki dominialnej Fryderyka II polegała na wydzierżawianiu domen. Dzierżawcom jednakże odebrano sądownictwo i przekazano je tzw. „Justizamtmannowi”⁷⁹). W wyniku tej reformy powstaje tzw. „nowa arystokracja” dzierżawców. W porównaniu bowiem z innymi częściami państwa pruskiego domeny wschodnio-pruskie dzięki dużej ilości ludności oraz ziemi odgrywały znaczną rolę w życiu politycznym prowincji. Stąd też wywodzi się znaczenie dzierżawców domen w życiu Prus Wschodnich⁸⁰). I znowu analiza prawno-administracyjna domen fryderycjańskich pozwala na głębsze opracowanie ich depresji gospodarczej w latach 1770 — 1786 w polskiej części Prus Wschodnich oraz zasięgu tej depresji, jeśli chodzi o gospodarkę zbożową, deflację, ucieczkę kapitału z prowincji, ucisku gospodarczo-społecznego chłopów przez dzierżawców i wykształcania się burżuazji⁸¹).

Fryderycjański absolutyzm fiskalny zmierzał więc do podniesienia dochodów państwowych nie przez podniesienie świadczeń i ciężarów, ale przez ogra-

⁷⁵) Tamże, s. 81.

⁷⁶) Tamże, s. 89 — 94.

⁷⁷) Tamże, s. 99.

⁷⁸) Tamże, s. 103.

⁷⁹) Tamże, s. 117.

⁸⁰) Tamże, s. 122. „Was die älteren Hauptämter nicht mehr waren, was die neuen landrätlichen Kreise noch nicht sein konnten, das wurde für ein paar Jahrzehnte das Domänenamt: staatlicher Verwaltungsmittelpunkt im umfassendsten Sinne dieser Zeit, von der „lieben Justiz bis zur „guten Polizei“, von der Wirtschaft bis zur Staatserziehung...”

⁸¹) Tamże, s. 130.

niczenie dochodów samorządowych i przechwytywanie ich dla państwa. Dlatego popierano prywatną inicjatywę oraz angażowano się w życie gospodarcze tylko w wyjątkowych wypadkach. Jednym z takich przedsięwzięć, w które państwo zaangażowało się, było osadnictwo. Rozpatrywanie tego osadnictwa od strony praktyki administracji państwowej pozwala na lepsze zrozumienie samego jego rozwoju, jak i podstawy absolutystycznej praktyki administracyjnej. Dla zrozumienia np. polityki narodowościowo-społecznej Fryderyka II, skierowanej przeciwko ludności polskiej, praktyka administracyjna władz wschodnio-pruskich ma szczególne znaczenie, jeśli chodzi o intensywne osadnictwo na terenie „polskich amtów”⁸²⁾, parcelacji zbyt wielkich gospodarstw chłopskich⁸³⁾, szczególnie likwidacja wielkich gospodarstw chłopskich na Warmii (5 — 6 włók), co znalazło wyraz np. w fakcie, że w r. 1778 z całej puli parcelacyjnej Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu, liczącej 2.879 włók, na samą Warmię przypadło 2.136 włók⁸⁴⁾. Stąd bunt chłopów, żądających zniesienia domen lub częściowego ich rozparcelowania⁸⁵⁾.

Inna dziedzina życia, w którą zaangażowała się administracja państwowa Prus Wschodnich, to melioracja. Na to zagadnienie W. Mertineit kładzie szczególny nacisk. Omawia on sprawę budowy kanału piskiego w r. 1743, regulację rzek Prus Wschodnich (r. 1770), meliorację gruntów w latach 1775 — 1777 oraz projekty z r. 1783 utworzenia z terenów polskich tzw. polskiego *Retablissement*⁸⁶⁾.

Podsumowując działalność administracyjną Fryderyka II, W. Mertineit uważa, iż nie można w niej uwypuklić jakichś faktów, ich chronologii. Na czoło wsuwają się zagadnienia reorganizacyjne. Z reform przedsięwziętych w okresie fryderycjańskim udały się tylko: likwidacja kapitanatów, nowy podział administracyjny oraz zabór i integracja państwowa Warmii⁸⁷⁾. Wydaje się, że do tego szeregu sukcesów absolutyzmu administracyjnego i fiskalnego okresu fryderycjańskiego można by dodać likwidację ostatniego reliktu suwerenności państwowej Prus Książęcych, jakim było *Etats-Ministerium*. Wprawdzie jego likwidacja nastąpiła dopiero w r. 1804, niemniej ostatecznie zgotował ją Fryderyk II. Pominięcie tego faktu przez W. Mertineita jest chyba jednym z zasadniczych braków studium, poświęconego historii administracji Prus Wschodnich⁸⁸⁾.

⁸²⁾ Tamże, s. 141.

⁸³⁾ Tamże, s. 145.

⁸⁴⁾ Tamże, s. 146.

⁸⁵⁾ Tamże, s. 147. W. Mertineit pomija całkowicie znaczne wrzenie i sabotaż gospodarczy chłopów warmińskich w latach 1773 — 1800.

⁸⁶⁾ Tamże, s. 154 — 172.

⁸⁷⁾ Tamże, s. 175.

⁸⁸⁾ WAPO III/5/42 Provinzial-Archiv Ostpreussen. Promemoria z d. 9 VIII 1804 r. Kiedy ostatecznie doszło do likwidacji *Etats-Ministerium* i przerwania jego kompetencji na inne urzędy państwowe, wówczas stany pruskie zażądały utrzymania własności swego archiwum stanowego i oddzielenia go od tajnego archiwum państwowego, zarządzanego przez państwową służbę archiwalną.